

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

DEEL II. NOODHULP BIJ STADS- EN DORPSBRANDEN

In Deel I zagen we dat de Republiek heel goed in staat was om bovenregionale collectes te organiseren en gevers in het hele land achter een collecte-doel te verzamelen. Niet alleen religieuze maar ook vaderlandse en humanitaire argumenten werden daarbij ingezet. Overheden, en niet de kerken, speelden een belangrijke rol bij de organisatie van die collectes. Nationalisatie of decentralisatie van collectes bleek een politieke keuze en niet een noodzakelijk gevolg van particularisme. Het ontbreken van een centrale natiestaat bleek bij geloofsgenotencollectes dus geen belemmering. In Deel II draait het om de vraag waarom dat dan wel het geval zou zijn bij binnenlandse rampen. Dit deel richt zich op de structurele hulpverlening bij rampen, dus op de wederopbouw na een ramp en niet op de eerste noodhulp.¹ Daarbij is geprobeerd rampen te selecteren uit plaatsen die verschillen qua bestuursvorm (stad/dorp, stemhebbend of niet) en/of (dominante) religie. De gekozen steden en dorpen liggen bovendien in gebieden die op een verschillende wijze bestuurd werden. Hoofdstuk 6 gaat over de hulp aan het zuiden van de Republiek na de Franse invasie van 1747 vanuit de veronderstelling dat een nationale actie in de Generaliteitslanden het meest waarschijnlijk was omdat deze gebieden een gezamenlijke verantwoordelijkheid waren van alle gewesten. In de volgende hoofdstukken staat het gewestelijk noodhulpbeleid centraal. Het zwaartepunt ligt bij Holland (hoofdstuk 7). Het achterliggend idee is dat als het meest verstedelijkte en financieel meest-vermogende gewest zich al geen (kostbare) noodhulp kon of wilde veroorloven, het onwaarschijnlijk is dat andere gewesten dat wel zouden kunnen of willen. Hoofdstuk 8 gaat na of de uitgangspunten van het noodhulpbeleid in Overijssel en Gelderland vergelijkbaar waren met het Hollandse.²

¹ Voor een definitie, zie Inleiding noot 2.

² Een gedeelte van Deel II is gepubliceerd in: Erica Boersma, 'Noodhulpbeleid bij stads- en dorpsrampen in de Republiek. Bovenregionale solidariteit in de achttiende eeuw', in: Lotte Jensen ed., *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Themanummer *De Moderne Tijd* 4.3-4 (2020) 187–206.

6

Oorlogsschade Generaliteitslanden

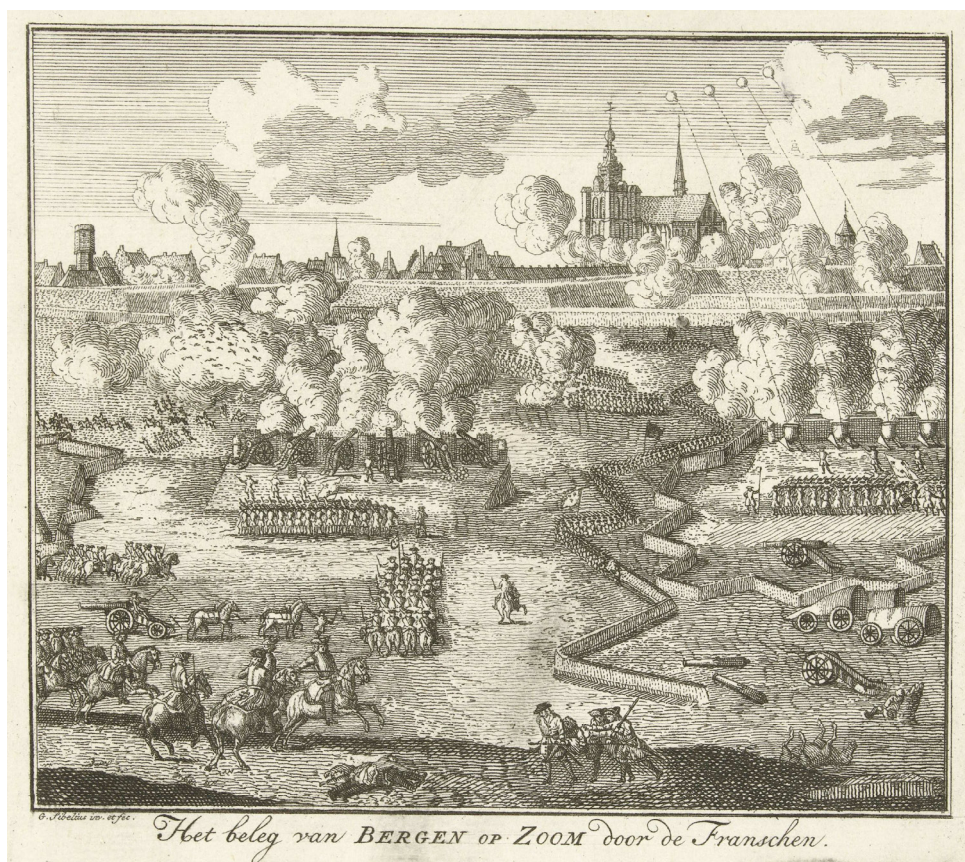
Bergen op Zoom 1749-1750

In de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) koos de Republiek de Oostenrijkse kant waarop de Franse legers in 1744 de barrièresteden, de verdedigingslinie van de Republiek in de Zuidelijke Nederlanden, veroverden. In april 1747 vielen de Fransen de Republiek binnen en bezetten in rap tempo grote delen van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant.³ Er brak paniek uit en de parallel met de rampzalige Franse inval van 1672 drong zich op. Opnieuw zag men de prins van Oranje als redder des vaderlands en herleefde het wantrouwen tegen de Nederlandse katholieken. Na zijn benoeming tot stadhouder in alle zeven gewesten verving Willem IV her en der wat stedelijke magistraten, maar lang niet genoeg om de gemoederen te kalmeren en de hooggespannen verwachtingen bij het volk over de hervorming van het ‘corrupte’ regentenregime waar te maken. De ontevredenheid richtte zich, in deze tijden van economische malaise en torenhoge belastingdruk, vervolgens op de belastingpachters die men ervan verdacht zichzelf te verrijken over de rug van de belastingbetalers. Het Pachtersoproer dat in 1748 in de noordelijke provincies uitbrak, breidde zich gaandeweg uit naar Holland en de andere gewesten. In de loop van het jaar werd de gehate belastingverpachting vrijwel overal vervangen door provisionele belastingen, de zogenaamde ‘vrijwillige gift’.⁴ Als gevolg daarvan stagneerden de belastinginkomsten juist toen er veel geld nodig was voor de oorlogvoering en, vanaf 1749, voor het herstel van de oorlogsschade.⁵

³ Van Nimwegen, *Republiek*, hoofdstuk 8.

⁴ Vermogenden dienden afhankelijk van hun vermogen een of twee procent te betalen, minder vermogenden moesten een ‘vrijwillige’ gift doneren. Er was geen controle, burgers moesten zelf hun vermogen bepalen (onder ede) het juiste bedrag betalen. E.H.M. Dormans, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam 1991) 97.

⁵ Scheltus, *GPB* 7, 26 juni 1748, 1204–1205. Nb. de inning van belastingen werd eerst opgeschort, vervolgens tijdelijk vervangen door een ‘provisioneel middel’ (juli 1748 – 1 jan 1750) en uiteindelijk door inning van de oude pachten op ‘eenparige voet’ door belastinggaarders in overheidsdienst, *Ibid.*, 26 juli 1748, 28 aug 1749 resp 1206–1209, 1219–1227. Belastingheffing werd daarmee een overheidstaak; de rellen van 1748 hadden in die zin een belangrijke administratieve en bestuurlijke verandering ten gevolge.

Afb. 16 Gerard Sibelius, *Beleg Bergen op Zoom door de Franschen*, 1747. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-83.956. Ets en gravure op papier.

De langdurige belegering van Bergen op Zoom (12 juli - 16 september 1747), trok een enorme publieke belangstelling (afb. 16). De verdedigers werden in tal van steden gesteund met publieke inzamelingen van geld en goederen.⁶ Zo veel zelfs dat de toevloed van 'liefdegaven' leidde tot overvloed, verspilling en drankgelagen, aldus het ooggetuigenverslag

⁶ Bijv. Amsterdam, Haarlem, Delft, Middelburg, Gouda. Delft en Gouda doneerden de restanten van de ingezamelde gelden later aan de collecte voor Bergen op Zoom, Van Nimwegen, *Republiek*, 325. Eigentijdse meldingen bijv.: Johannes Janssen, *De kerk van Bergen op den Zoom herstelt, en ingewyd [...]* (*Knuttel 18409*) (2e druk; Bergen op den Zoom, Rotterdam: Jakob vander Linden, Hendrik Maronier 1753) 34–35; *Nederlandsche Jaerboeken (1747-1764) [verder: NJ]* (Amsterdam: F. Houttuyn 1747) 1747 II–2, 692–693; *Nederlands wonder-toneel, geopend in de jaren 1747 en 1748* (Leiden: H van der Deyster en Philippus Bonk 1749) 217–226.

van de Bergense predikant Jacobus Folkers.⁷ De val van de onneembaar geachte vestingstad leidde tot een nieuwe golf van onrust.⁸ Volgens het pamflet *Nederlands wonder-toneel* werd algemeen gedacht dat nu ‘alles verloren, en op geene sterke vestingen meer staat te maken was’. De val gaf volgens de auteur ‘stoffe tot vele redenkavelingen [...] dog weinig [die] ten voordeele van het guarnizoen en desselfs opperhoofden strekten.’⁹ De Amsterdamse katholiek Jan de Boer noteerde in zijn dagboek, waaruit blijkt dat hij het nieuws op de voet volgde, dat de val van Bergen ‘in die van ordentelijke lieden eene groote consternatie [gaf] en in die van ’t graauw een onbeschrijflijken haat tegen de Roomsche [ge]zinden’.¹⁰

De gruwelijke gebeurtenissen van 16 september werden al snel algemeen bekend. Het verhaal van de bejaarde predikant Folkers, die twee keer zwaar mishandeld en naakt achtergelaten was, werd vrijwel direct opgenomen in het standaardverhaal over de inname van Bergen.¹¹ Zijn collega Johannes Janssen moest, naar eigen zeggen, zijn lotgevallen ‘in verscheiden provincien aan menschen van allerlei rang en staat’ telkens weer vertellen.¹² De herdrukken van zijn boek bewijzen dat verhalen over de val van Bergen inderdaad veel aftrek vonden. Deze verhalen ‘gingen viral’ en leidden tot antikatholieke paranoia bij protestanten, die hun katholieke landgenoten ervan verdachten een religieuze ommekeer onder Frans bewind te verwelkomen.¹³ Een bevestiging hiervan vinden we bij een andere ooggetuige die meldde dat Bergense katholieken de Fransen met crucifixen en een ciborie (een kelk voor hosties) tegemoet gingen in de hoop te worden ontzien. Anderzijds signaleerde deze ooggetuige ook dat katholieke Bergenaren net zo wreed behandeld werden als hun protestantse stadsgenoten, waarmee hij de Fransen eerder als een nationale dan als

⁷ Jacobus Adrianus Folkers, *Dagverhaal van het beleg van Bergen-op-Zoom in 1747* (oorspr. 1747; Den Bosch 1895) 29, 74. Gedateerd 28 juni 1748 en naar eigen zeggen geschreven voor vrouw en kinderen. Eerste uitgave 1752. Hetzelfde punt werd ook gemaakt in *Historisch dag-verhaal (Knuttel 17843)* (Haarlem: Izaak en Johannes Enschede 1748) Voorreden 3r en 27-28.

⁸ Van Nimwegen, *Republiek*, 114, 298, 299.

⁹ *Nederlands wonder-toneel*, 232 (citaat), 233 en 275 (verdenkingen tegen Bergense burgers).

¹⁰ Dagboeknotitie 18 sept, geciteerd bij W.P.C. Knuttel, ‘Uit het verleden der Amsterdamse katholieken’, *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 26 (1901) 258–304, aldaar 270. Voor andere antikatholieke reacties: *Nederlands wonder-toneel*, 275–282.

¹¹ Bijv. *Historisch dag-verhaal (Kn 17843)*, 40.

¹² Janssen, *De kerk (Kn 18409)*, ‘Voorreden aan den lezer’ (citaat). Het verhaal van Janssen werd opgenomen door Jean Faure, zelf ook ooggetuige van het beleg en de val van Bergen, Jean Faure, *Beknopte historie van de stad Bergen op Zoom: een geschiedenisboek uit 1761*. W.A. van Ham ed. (Tilburg 2010) 370–429.

¹³ Joris Oddens, ‘“Rooms rot” of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747’, *Skript Historisch Tijdschrift* 29 (2007) 4–19, aldaar 13. Zie ook: Frijhoff, ‘Katholieke toekomstverwachting’.

katholieke vijand afschilderde.¹⁴ De sfeer in de Republiek raakte echter zo gespannen dat zelfs de minste uitingen van Franse of katholieke sympathie aanleiding gaven tot antikatholiek geweld.¹⁵

Een eerste noodplan voor Bergen op Zoom

Toen de Franse bezetters na de Vrede van Aken (18 oktober 1748) vertrokken, bleek de ravage in het zuiden van de Republiek: grote gebieden waren onder water gezet, vestingsteden waren gebombardeerd en ingenomen, dorpen uitgeperst of leeggeroofd. Vooral Bergen op Zoom was zwaar getroffen. De Staten-Generaal besloten in december dat een extra 'petitie' van drie miljoen nodig was voor de afwikkeling van de Franse aftocht. Dat geld was onder meer bedoeld voor het herstel van geëvacueerde plaatsen, doorgestoken dijken en ondergelopen wegen. De petitie sloot garnizoensplaatsen echter nadrukkelijk uit.¹⁶

De Raad van State, die namens de Staten-Generaal het dagelijkse bestuur voerde over de Generaliteitslanden, stuurde begin december zijn commissaris voor Staats-Brabant, Onno Zwier van Haren, op inspectie om de schade op te nemen. In zijn negenentwintig pagina's tellende verbaal over Bergen op Zoom betoogt hij waarom de Unie de stad zou moeten helpen bij de wederopbouw.¹⁷ Volgens Van Haren verdiende de 'ten uitersten deerniswaardig[e]' toestand van het markizaat en vooral van Bergen op Zoom de 'edelmoedige' compassie van de staat 'daar deselve de voormuer van is geweest en bij vervolg van tijd weederom kan werden'.¹⁸ Herbouw van de stad en in cultuur brengen van de omgeving was noodzakelijk omdat er anders geen garnizoenen gelegerd konden worden en de fortificaties nutteloos zouden zijn. Niets zou dan ook wenselijker zijn, meende Van Haren, dan dat de Staat de tot 'uijterste armoede' vervallen huiseigenaren het geld voor bouwmaterialen zou voorschieten, maar dat vereiste 'grotere sommen dan 's Lands Financien toelaten'. In plaats

¹⁴ *Historisch dag-verhaal (Kn 17843)*, 40.

¹⁵ Israel, *Republiek*, 1177. In verschillende steden werd katholiek bezit na de val van Bergen aangevallen, zoals in Groningen waar 60 huizen en een katholieke kerk geplunderd en/of beschadigd werden, Oddens, 'Rooms rot', 10–11. Kaplan, *Divided*, 342.

¹⁶ 'Petitie van 3 miljoen': *Res. SG*, 10 dec 1748.

¹⁷ *NA Raad van State, 1.01.19, inv.nr. 1816 [Verbaal jhr. Onno Zwier van Haren over Bergen op Zoom 1748-1749]*.

¹⁸ Een derde van de huizen in Bergen was met de grond gelijk gemaakt, van een derde stonden alleen nog de 'bloote buijten muijren' en de rest was zo beschadigd dat ze nauwelijks huis of gebouw mochten heten, aldus Van Haren.

daarvan suggereerde Van Haren een aantal belastingremissies (kwijschelding) voor het herstel van huizen en cultuurgrond. Omdat ‘het land met dezelfde direct niets te doen heeft’ moesten publieke gebouwen ‘die de stad niet wel kan ontbeeren’, zoals de kerk, het armen- en weeshuis en het havenhoofd,¹⁹ hersteld worden met geld uit een generale collecte naar voorbeeld van de collecte die voor de ‘Waldense geloofsgenoten’ was gedaan. Volgens Van Haren, die met zijn jarenlange ervaring in Den-Haag het standpunt van de Generaliteit ongetwijfeld goed kende, lag de verantwoordelijkheid voor publieke gebouwen dus niet bij de Staten-Generaal maar bij de lokale overheid.²⁰

In het advies van 15 januari 1749 nam de Raad alle aanbevelingen over, met uitzondering van het collectevoorstel. Drie dagen daarna stelden de Staten-Generaal beschadigde huizen in Bergen op Zoom met ingang van 1 mei 1747 vrij van verponding (een soort onroerendezaakbelasting) voor 20, 10 of 3 jaar, al naar gelang de schade. Om in aanmerking te komen moesten eigenaren zich wel binnen zes maanden melden bij de ontvanger van de verpondingen en hun grond binnen een jaar schoonmaken.²¹ De huizen moesten binnen respectievelijk 6, 2 of 1 jaar gereed zijn, op straffe van verkoop ter voldoening van de achterstallige verpondingen.²² Een verzoek om de remissie van verponding ook te laten gelden voor de twee molens van Bergen werd echter afgewezen.²³ Omdat de reparatie van de vestingwerken zinloos was zonder een levensvatbare gemeenschap moest ook het herstel van de omliggende cultuurgronden gesubsidieerd worden. De Buitenpoorterij, het omliggende platteland dat tot het rechtsgebied van de stad behoorde, kreeg een vrijstelling voor zes jaar omdat het de ‘eenigste plaats [was] waar van de burgerye soo wel als het garnisoen van de benoedighde moes en groente kunnen werden voorsien’. Het geïnundeerde

¹⁹ Van Haren had op kosten van de Raad al opdracht tot herstel van het havenhoofd gegeven. De Raad ging onderzoeken wat Bergen daaraan kon bijdragen. Ik heb geen aanwijzing dat het uit de collecte werd betaald.

²⁰ Van Haren had van 1733-1739 zitting in de Staten-Generaal en vanaf 1739 (tot 1754) in de Raad van State. Tijdens de oorlog was hij gedeputeerde te velde, troepenwerver en onderhandelaar op het Vredescongres van Aken. In 1749 was hij namens de Raad belast met o.a. het financiële herstel van de door de Fransen teruggegeven gebieden in Staats-Brabant, Pieter van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum 1996) 116–126.

²¹ Ontvanger Bergsma moest de schade-opgave controleren, het huis indelen naar schadeklasse en daarvan aantekening houden in het verpondingskohier en onder ede voorleggen aan de Raad van State die de ‘classe van remissie’ vaststelde. *Res. SG*, 18 jan 1749.

²² *Ibid.*, 18 jan 1749, 40–42. Gedwongen verkoop bij verpondingsschulden was gebruikelijk. Hier ging het waarschijnlijk om oude, al bestaande schulden plus de verpondingen die de eigenaar tijdens de vrijstellingsperiode niet had hoeven betalen.

²³ *Ibid.*, 5 april, 14 juli 1751.

en bezette West- en Zuidkwartier kreeg een volledige vrijstelling over 1747-1748 en van 25 procent over de vier jaren daarna.²⁴ Om de vele gevluchte Bergenaren te informeren werd het hulplan breed gepubliceerd.²⁵

Een pleidooi voor meer noodhulp: visie van de slachtoffers

De magistraten van Bergen reageerden eind februari met een zevenenvijftig pagina's tellend rekest aan de Staten-Generaal, dat in feite het karakter van een protestbrief had en waarin ze haarfijn uiteenzetten waarom de toegezegde hulp volstrekt onvoldoende was, waarom de stad de hulp van de Unie verdiende en welke middelen daarvoor het beste waren.²⁶

Het eerste punt werd ondersteund met uitgebreide taxatierapporten van de schade, die volgens het stadsbestuur ruim 1,3 miljoen gulden bedroeg, inclusief het herstel van kerken, armen- en ziekeninstellingen en de Buitenpoortერი, maar exclusief de kosten voor de militie tijdens de belegering en van de Franse plunderingen (Tabel 9). Alleen de schade aan particuliere huizen in de stad bedroeg al ruim 736.000 gulden.²⁷ De vrijdom van verponding voor de beste huizen zou neerkomen op 14 à 16 gulden per jaar terwijl voor een nieuw huis 4 à 6000 gulden nodig was. Met twintig jaar remissie kon dus geen nieuw huis gebouwd worden, aldus het stadsbestuur dat de Unie opriep 'prompte en effacieuse [effectieve] middelen' voor de wederopbouw te beramen.

²⁴ Ibid., 18 jan 1749, 40–42. Van Haren had geadviseerd om het 'Westkwartier dat twee jaar onder de vijand was' een remissie van alle verponding over 1747 en 1748 te geven en aan het 'gehele markizaat' een remissie van 25% voor de jaren 1749-1752. Voor het Oostkwartier dat niet bezet was hoefde volgens Van Haren niets extra gedaan te worden. De regenten van de dorpen in het Zuid- en Westkwartier vroegen ter aanvulling nog een vrijstelling van de achterstallige verponding van circa 4000 gulden die zij over de tweede helft van 1746 nog verschuldigd waren. Het verzoek ging voor advies naar de Raad van State, Ibid., 8 aug 1749. Nb. In de bronnen wordt veelal over 'Westkwartier', soms over 'Zuyd- en Westkwartier' gesproken, waarmee het (samengevoegde) West- en Zuidkwartier bedoeld wordt.

²⁵ *NJ*, 1749 dl. 3–1, 209–212; *Eur. Merc.*, 1749 dl. I, 57–58. De *Nederlandsche Jaerboeken* verscheen in afleveringen, in deze periode doorgaans maandelijks en kan als bredere bekendmaking gediend hebben. Donald Haks, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017) 23–24.

²⁶ *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 7813 Requesten jan-feb 1749*.

²⁷ Volgens een recente schatting was dit reëel. Circa 1450 huizen waren totaal vernield of beschadigd, een schade van 711.160 gulden. De schade aan stadsgebouwen, kerken en molens bedroeg 47.100 gulden. Puck Meijer, 'Duizend(en) bommen en granaten ...', *De Waterschans* 27 (1997) 106–121, aldaar 107.

Tabel 9. Schade-opgave magistraat Bergen op Zoom, in guldens

Ten laste van de stad (achterstallige betalingen & belastingen, verlies, stadsgebouwen)	87.637
Grote Kerk en torens, oudemannenhuis, gasthuis en proveniershuis	370.000
Godshuizen (niet nader gespecificeerd)	30.000
Huizen Bergen op Zoom	736.310
Buitenpoortერი: huizen, schuren, stallen	85.850
Buitenpoortერი: bomen etc.	3.650
Ten gevolge van plunderingen	<i>Pro memorie</i>
Kosten militie tijdens belegering	<i>Pro memorie</i>
Totaal:	1.313.447

Bron: Rekest Bergen op Zoom, NL-HaNA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 7813 Requesten jan-feb 1749

Vervolgens motiveerde de magistraat waarom de stad de hulp van de Unie verdiende. Het eerste argument was dat Bergen als enige Brabantse stad sinds de Pacificatie van Gent (1576) altijd trouw was gebleven aan de Unie, ‘altoos goed en bloed voor de gemeene zaek’ had geofferd en steeds haar financiële verplichtingen was nagekomen. De Unie moest nu dan ook de ‘aloude’ belofte inlossen om de stad in geval van nood bij te staan. Ten tweede benadrukte het stadsbestuur de rol van Bergen als een belangrijke ‘voormuur’ voor het land en dat de schade was opgelopen ten behoeve van de ‘landsdefensie’ en ‘het algemeen welzijn des Vaderlands’. De magistraten wezen dus op de verantwoordelijkheid van de Staten-Generaal voor de defensie en het belang van de wederopbouw voor de toekomst van de Republiek. Zonder krachtige ondersteuning zou de stad in puin blijven liggen ‘tot merklijk nadeel van de staat en ’s Lands inkomen’, aldus de magistraat, die daarmee een derde argument introduceerde, namelijk het financiële belang van de Unie bij de wederopbouw zodat de stad in de toekomst weer aan haar financiële verplichtingen (belastingen) kan voldoen. Hoewel het rekest kort refereerde aan de ‘barbaerse en onmenselijke’ mishandelingen die men had doorstaan en daarmee dus een beroep deed op de compassie van de Staten-Generaal, gebruikten de stadsbestuurders geen expliciete humanitaire argumenten. Het rekest sloot af met de suggestie voor het herstel van kerken en particuliere huizen een ‘petitie’ over alle provincies te doen of, gezien ‘de ongelegentheid van ’s Lands kasse’, een ‘insameling van een vrijwillige gifte’.²⁸ Het rekest werd op 28 februari door de Staten-Generaal gelezen en ter advisering voorgelegd aan de Raad van State.²⁹

²⁸ Over de kosten van de oorlog en de financiële situatie: Van Nimwegen, *Republiek*, 91–99.

²⁹ *Res. SG*, 28 feb 1749, 143.

Uitbreiding van het noodplan

Op 8 mei bespraken de Staten-Generaal eerst een Zeeuws voorstel voor een dank- en bededag vanwege het behoud van 'de dierbaare Vryheyd en Godsdienst' en vanwege 'verscheyde oordeelen en plaagen' onder het vee en daarna het advies van de Raad van State op het Bergense rekest.³⁰ De Raad toonde zich gevoelig voor de argumenten van het stadsbestuur en oordeelde nu dat Bergen op Zoom en Sas van Gent inderdaad niet in staat waren om zonder hulp hun kerken weer op te bouwen. De Raad zag geen andere oplossing dan een beroep op de 'gewoone liefdaadigheid van de ingezeetenen van dit land' en stelde alsnog een landelijke collecte voor conform die van 1699 voor de vervolgde protestanten, maar met twee aanpassingen: de collecte moest op de biddag zelf gehouden worden 'alsdan meer succes te zullen hebben' en bovendien in 'alle de gereformeerde kerken' tijdens of na de preek en dus niet huis-aan-huis zoals in 1699.³¹ De Hollandse Staten prefereerden een collecte 'niet in de respective kerken, maar in een goede en exacte ordre van huis tot huis, sonder eenige exceptie', dus precies zoals in 1699.³² Besloten werd tot een landelijke dank- en bededag op woensdag 11 juni, twee dagen later gevolgd door publieke demonstraties van vreugde over de vrede en op maandag 16 juni door de collecte.

Noch de Staten van Holland, noch de Staten-Generaal gaven in hun resoluties aan waarom zij van het voorstel afweken en we moeten dus gissen naar de redenen. Het verschil tussen beide voorstellen is dat in het raadsvoorstel alleen de gereformeerde kerken zouden meedoen aan de collecte. Dat bevreedt enigszins omdat ook niet-gereformeerden in de achttiende eeuw al aan de biddagen deelnamen, in elk geval in Holland.³³ Mogelijk bedoelde de Raad alle protestantse kerken, inclusief de gedoogde? In de uiteindelijke collecte werd elke Nederlander, zonder uitzondering, gevraagd bij te dragen. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de autoriteiten de collecte een nationale zaak vonden omdat de schade was opgelopen voor het behoud van de Republiek en herstel van belang was voor de

³⁰ Ibid., 25 april 1749, 296; 8 mei 1749, 328–330; het advies van de Raad was van 9 april.

³¹ De Raad verwees naar de resolutie van de SG van 7 feb 1699. Zie hoofdstuk 3.

³² Res. SvH, 1 mei 1749.

³³ Zelfs katholieken namen in deze periode deel aan de wekelijkse biddagen, *KB Hss. 71 A 8-12, Chronologische historie van alle hetgeene is voorgevallen by de komste van Willem Karel Hendrik Friso [...] Alles door oor- en ooggetuigenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezes, Jan de Boer in Amsterdam. Journaelscherwijze geschreven door den auther in ao. 1747 en 1758* 170 (23 mei 1749).

nationale defensie. Een tweede reden was wellicht dat een groot deel van de bevolking in de getroffen steden katholiek was; dat hun geloofsgenoten moesten bijdragen vond men ongetwijfeld alleszins redelijk, zeker gezien de ideeën over katholiek verraad.³⁴ Waarschijnlijk speelden ook meer pragmatische overwegingen mee, zoals de omvang van het niet-gereformeerde bevolkingsdeel in de Republiek, de frustratie over de geringe katholieke bijdragen aan de (armen)collectes en het teruggelopen bezoek aan de, in het begin van de oorlog ingevoerde, wekelijkse biddagen. Zo noteerde Jan de Boer eind mei dat in Amsterdam de ‘bedestonde[n], alhier in de gereformeerde kerken en andere gepermitteerde vergaderingen’ aanvankelijk ‘meêr als opgepropt van menschen’ waren, maar ‘nu haast een lange tijd quamen er wijnige’.³⁵ Of een collecte op de biddag meer succes gehad zou hebben, was dus twijfelachtig. Het Hollandse plan had bovendien het voordeel dat de collecte kon profiteren van de publiciteit rond de biddag en de vredesviering.

De generale collecte: overtuigen van de gevers

Nu tot een landelijke collecte was besloten, moesten de gewesten hun stadsbesturen ‘last’ geven de collecte conform de uitschrijving huis-aan-huis uit te voeren. Voor zover bekend is hiervan alleen afgeweken in Friesland waar de collecte in de kerken werd gedaan op zondag 15 juni.³⁶ Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft geen enkele stad of dorp medewerking geweigerd.

De Hollandse en Friese uitschrijvingen waren net als in 1699, op de instructies over de uitvoering en de financiële afhandeling na, gelijk aan de Generaliteitsuitschrijving.³⁷ Die vermeldde dat de biddag uitgeroepen was om God te danken voor het behoud van het vaderland. Volgens de uitschrijving diende die dank gepaard te gaan met ‘werken van liefde

³⁴ Vanaf eerste helft van de achttiende eeuw was Bergen op Zoom in meerderheid katholiek, Charles C.M. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795* (Hilversum 1998) 13.

³⁵ Volgens De Boer was het aantal bezoekers aan de wekelijkse biddagen (vanaf 1747) enorm teruggelopen, in elk geval in Amsterdam. *KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 169, 21 mei.

³⁶ Het gewest Friesland liet collecteren op zondag 15 juni in ‘de resp. kerken en niet langs de huizen’. In Holland, Gelderland, Zeeland en Utrecht gebeurde het conform de uitschrijving van de Staten-Generaal. Kist, *Bededagen dl. 2*, 354–358.

³⁷ Uitschrijving SvH van 14 mei 1749, gepubliceerd op 20 mei bij: *OHC; Hollandsche historische courant (Delft, 1736-1787); Ams. Courant*. Daarnaast publiceerden deze kranten nog korte aankondigingen vlak voor de collectes.

en barmhartigheid', ten eerste vanwege 'den desolaten toestand en genoegzame ruïne' van de kerken binnen Bergen en Sas die beide steden onmogelijk zelf konden herstellen en, ten tweede, voor 'charitabele uitreikingen' aan de door de oorlog - dus schuldeloos - geruïneerde ingezetenen 'tot haar onderstand, en om haar weder *tot nutte van 't land* op de been te helpen.'³⁸ Hoewel de uitschrijving de rol van beide vestingsteden in de oorlog niet expliciet noemde, werd het slachtofferschap van de ingezetenen direct verbonden met de redding van het vaderland en de vaderlandse waarden. De uitschrijvingen verwezen op twee manieren naar het vaderland, als eenheid ('het Lieve Vaderland' of 'den Staat') en in combinatie met 'Hare dierbare Godsdienst en Vrijheid'. Het vaderland werd de lezers dus voorgehouden als een geografische eenheid en als een morele gemeenschap met te verdedigen waarden. De uitschrijvingen werden gepubliceerd op de gebruikelijke plaatsen, afgekondigd in de kerken en daarnaast, zoals gezegd, gepubliceerd in verschillende kranten en periodieken. Opvallend is dat sommige daarvan ook Staats-Vlaanderen als doel van de collecte noteerden terwijl daarvan in de uitschrijving geen sprake was.³⁹

De inbedding van de collecte in de dankdag en de vredesvieringen zorgde voor veel (extra) publiciteit. Volgens De Boer waren de trekschuiten en de postwagens afgeladen met Amsterdammers die de festiviteiten in Den Haag wilden bijwonen.⁴⁰ De collecte werd daardoor omringd door de vaderlandse retoriek waarmee deze doorgaans gepaard gingen.⁴¹ De vieringen brachten de belangrijke defensieve rol van steden als Bergen en Sas in herinnering en hun inzet voor de nationale zaak. De collecte werd nog extra onder de aandacht gebracht door publicatie van 'een fraeye prentverbeelding' met een begeleidend gedicht van Henrik van Elvervelt (afb. 17).⁴² Van Elvervelt was een Amsterdams heelmeeester en toneelschrijver wat het waarschijnlijk maakt dat de uitgave een commercieel initiatief

³⁸ Mijn cursivering.

³⁹ *Opregte Groninger Courant (1748-1773)* 9 en 13 mei; *Hollandsche historische courant (Delft, 1736-1787)*, 21 juni 1749.

⁴⁰ *KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 174, 11 juni.

⁴¹ Lotte Jensen, *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016) passim.

⁴² Henrik van Elvervelt, *Ter gedagtenisse van den liefdadige onderstand der Vereenigde Nederlandse Provinciën, bestaande in een collecte voor de Land en geloofsgenooten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot herstelling van hunne schade in den oorlog geleeden, en herbouwing hunner kerken; gedaan op den 16 juny des jaars 1749 [verder: collecteprent BoZ]* (Gerrit Bos en Cornelis Wilt 1749).

was.⁴³ De advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 17 juni vermeldde dat de prent al ‘werd uytgegeven’, wat impliceert dat die uiterlijk op 16 juni, de dag van de collecte, moet zijn uitgekomen en dus heel goed als reclame voor de collecte kan hebben gediend.⁴⁴ Dat de prent op plano-formaat was gemaakt en dus bedoeld was om opgehangen te worden in winkels of kroegen, onderschrijft dat.⁴⁵

De prent was gebaseerd op die voor de waldenzencollecte van 1731 (afb. 14), waarvan vijf van de zes allegorische voorstellingen onveranderd werden overgenomen. Het begeleidende gedicht was nieuw net als medaillon 1 (linksboven, afb. 18) dat ‘Oorlogswoede’ voorstelt die ‘met vermaak den ondergang der sterkste steden’ begluurt. Op de achtergrond zien we de oorlogshandelingen en op de voorgrond een vertrapte en lege Hoorn des overvloeds die de desastreuze gevolgen van de oorlog symboliseert. De overige medaillons stellen de gang van zaken van de collecte voor en werden ongewijzigd overgenomen. In grote lijnen komen ook de toelichtingen overeen met die van de prent uit 1731. Medaillon 2 (rechtsboven) ging in de waldenzencollecte over ‘Tiranny’ die de ‘onnoozelen’ vervolgt. Bij de collecte voor Bergen toont hetzelfde plaatje de ‘arme stedelingen’ die hun lot betreuren terwijl ‘[de Franse] Dwingelandy’ hen dreigt en ‘het vry geweeten in eerlooze banden sluit’.⁴⁶ Medaillon 3 (linksonder) toont opnieuw hoe de slachtoffers de ‘hoge Machten’ (de overheid) om ‘goedgunstig mededogen’ verzoeken onder aansporing van ‘Barmhartigheid’, die in 1749 niet langer een ‘vruchtb[a]re tak’ maar een ‘vruchtb[a]re *Oranjetak*’ draagt, een referentie aan de verwachtingen die men van de stadhouder had en aan diens succes bij het verdrijven van de Fransen. Dit sluit aan bij de bevinding dat de publiciteit na de vrede van Aken overwegend een ‘orangistisch natiebeseft’ promootte.⁴⁷ Medaillon 4 (rechtsonder) stelt ‘Goedheid’ voor met op haar schoot een pelikaan die haar jongen met haar eigen bloed voedt, een symbool dat stond (en staat) voor barmhartigheid en de zelfopoffering van Christus voor

⁴³ A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 20 dln. (Haarlem 1852) Deel 5, 120-121; ‘Henrik van Elvervelt (17..-1781), Bibliothèque nationale de France’, *data.bnf.fr* <http://data.bnf.fr/en/12004103/henrik_van_elvervelt/> [geraadpleegd 7 november 2018].

⁴⁴ *Ams. Courant*, 17 juni 1749.

⁴⁵ Een vergelijkbare prent werd ook in 1766 gemaakt bij de collecte voor de brand in Hilversum die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt. Daarvan weten we dat de prent in Amsterdam uitkwam op de dag van de collecte. Dit soort prenten, in plano formaat, werden vaak opgehangen in etalages van boekhandelaren zodat eenieder ze kon lezen.

⁴⁶ Nb. Bij de waldenzenprent kwam het ‘onbezoedelde geweten’ van de slachtoffers in medaillon 1 terug.

⁴⁷ Jensen, *Vieren van vrede*, hoofdstuk 6.

de mensheid. Die laatste betekenis is hier waarschijnlijk belangrijker vanwege de parallel met het offer dat de inwoners van Bergen en Sas voor het vaderland hadden gebracht en dat nu met goedheid en barmhartigheid beloond moest worden. De collecte zelf met 'Liefde en Mildheid' en de donateurs die aan hun 'Christen plicht' voldoen (midden) en de 'Dankbaarheid' van de ontvangers (middelste medaillon onderaan) spreken voor zich.

Welke geefargumenten vinden we nu in deze prent? Het gedicht van Van Elvervelt prijst de milddadigheid ten opzichte van degenen die buiten hun schuld door de 'rampen des Oorlogs' in armoede zijn vervallen 'en vaak onschuldig moeten lyden'. Zoiets kon immers iedereen overkomen: oorlog kon 'in weynig tyds, den ryken doen met Armoë kampen.' De auteur drukte de lezers met hun neus op het feit dat ongeluk ook hen zou kunnen treffen en terugwerpen in afhankelijkheid van liefdadigheid, implicerend dat de donateur zelf dus ook belang had bij zijn gift.⁴⁸ Hulp bij de herbouw van huizen en kerken van de onschuldige slachtoffers was een '[algemene] Christen plicht', aldus Van Elvervelt. Op de retorische vraag 'is dan medely' prijswaardig / In 't algemeen?', antwoordde de auteur dat dit alleen het geval is indien betoond aan 'zulken edelaardig, die magtloos zyn door 't ongeval'. De onschuld en het onvermogen van de slachtoffers was, net als in de collecte-uitschrijving, ook hier prominent aanwezig.

Hoewel de publieksprent wat religieuzer van toon is dan de collecte-uitschrijvingen van de overheid, had het pamflet een opvallend algemeen christelijke, niet confessionele, sfeer. Hierboven zagen we al dat medaillon 2 de herwonnen gewetensvrijheid vooropstelde en niet het behoud van de gereformeerde religie. De titel van de prent, 'Collecte voor de Land en geloofsgenooten [...]', herinnerde de lezers er eerst aan dat de slachtoffers landgenoten waren en daarna pas dat zij geloofsgenoten waren. Hoewel dit laatste mogelijk een overblijfsel van de titel van de waldenzenprent uit 1731 is, lijkt het gezien de religie van de Bergenaren waarschijnlijker dat de titel refereerde aan een algemeen christelijke geloofsgemeenschap die katholieke landgenoten niet uitsloot. Bovendien blijkt uit het dagboek van De Boer nergens dat er, tenminste in Amsterdam, tijdens de collecte nog antikatholieke sentimenten speelden, iets wat hij zeker genoteerd zou hebben aangezien hij

⁴⁸ In de Inleiding noemde ik dit de 'morele dimensie' van geven.

dat in andere omstandigheden wel steeds deed. De sterke vaderlandse connotatie van zowel de titel als het gedicht wijzen erop dat het primaire doel van de prent was alle vaderlanders aan te spreken, ongeacht hun religieuze denominatie. De auteur wijst, niet alleen met het symbool van de pelikaan maar ook in de tekst, herhaaldelijk op barmhartigheid als *algemene* christenplicht en roept letterlijk heel Nederland en alle Nederlanders ongeacht hun religie op tot solidariteit met de slachtoffers:

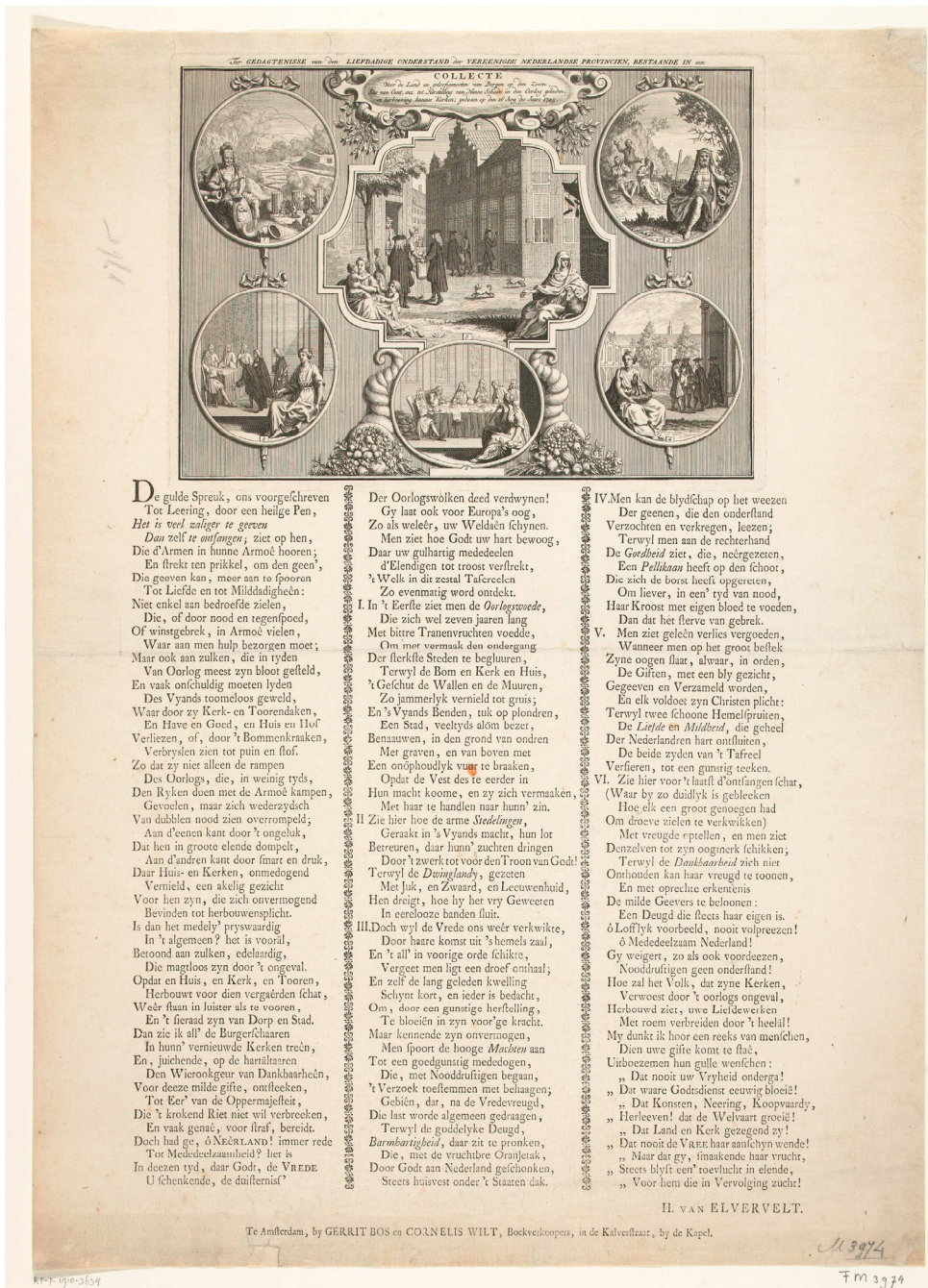
En elk voldoet zyn Christen plicht:
Terwyl twee schoone Hemelspruiten,
De *Liefde* en *Mildheid*, die geheel
Der Nederlandren hart ontsluiten (couplet V)

Waarna hij via de allegorische figuur 'Dankbaarheid' concludeert dat 'mildheid' (barmhartigheid/vrijgevigheid) een karaktereigenschap der Nederlanders is:

Een Deugd die steeds haar eigen is
Ô lofflyk voorbeeld, nooit volpreezen!
Ô Mededeelzaam Nederland!
Gy weigert, zo als ook voordeezzen,
Nooddruftigen geen onderstand! (couplet VI)

En er was volgens de auteur dan ook geen betere tijd voor liefdadigheid dan nu en met zijn aanspraak 'ô Nederland' deed hij een directe oproep daartoe aan hele natie en alle Nederlanders:

Doch had ge, ô NEËRLAND! Immer rede
Tot Mededeelzaamheid? Het is
In deezen tyd, daar Godt, de Vrede
U Schenkende, de duisterniss'
Der Oorlogswolken deed verdwijnen! (linkerkolom)

De gulde Spreek, ons voorgeschreven
Tot Leering, door een heilige Pen,
Het is veel zaliger te geeven
Dan zelf te ontfangen; ziet op hen,
Die d'Armen in hunne Armoë hooren;
En flockten prikkel, om den geen;
Die geeven kan, meer aan te spooren
Tot Liefde en tot Middadigheên:
Niet enkel aan bedroefde zielen,
Die, of door nood en regenspoed,
Of winstgebrek, in Armoë vielen,
Waar aan men hulp bezorgen moet;
Maar ook aan zulken, die in tyden
Van Oorlog meest zyn bloot gesteld,
En vaak onschuldig moeten lyden
Des Vyands toemoloes geweld,
Waar door zy Kerk- en Toorendaken,
En Have en Gued, en Huis en Hof
Verliezen, of, door 't Bommenkranken,
Verbryslen zien tot pijn en ftof.
Zo dat zy niet alleen de rampen
Des Oorlogs, die, in weinig tyds,
Den Kyken doen met de Armoë kampen,
Gevoelen, maar zich wederzydich
Van dubbel nood zien overrompeld;
Aan d'eenen kant door 't ongeluk,
Dat hen in groote elende dempelt,
Aan d'andren kant door smert en druk,
Dair Huis- en Kerken, onmedegend
Vernield, een akelig gezicht
Voor hen zyn, die zich onvermogen
Bevinden tot herbouwingsplicht.
Is dan het medely' pryswaardig
In 't algemeen? het is vooral,
Beetoend aan zulken, edelhartig,
Die magdloos zyn door 't ongeval.
Opdat en Huis, en Kerk, en Tooren,
Herbouw voor dien vergaerden fchat,
Weer ftaan in lufter als te voooren,
En 't fieraad zyn van Dorp en Stad.
Dan zie ik all' de Burgerfchaaren
In hun' vernieuwde Kerken treên,
En, juichende, op de hartilzaaren
Den Wieroukegure van Dankbaarheên,
Voor dezze milde gifte, ontfoeken,
Tot Eer' van de Oppermiffheit,
Die 't krolkend Riet niet wil verbroeken,
En vaak gené, voor ftraf, bereid.
Doch had ge, óNEDERLAND! immer rede
Tot Mededeelzaamheid? het is
In deezen tyd, dair God, de VREDE
U fchenkende, de duiffertnis?

Der Oorlogswolken deed verdwynen!
Gy laat ook voor Europa's oog,
Zo als weleer, uw Weldaën fchynen.
Men ziet hoe Godt uw hart bewoog,
Dair uw gulhartig mededeelen
d'Blindigen tot troos verfloekt,
'Welk in dit zental Tafereelen
Zo evenmatig word ontdekt.
I. In 't Eerfte ziet men de Oorlogswoede,
Die zich wel zeven jaaren lang
Met bittere Tranenvruchten voedde,
Om met vermaak den ondergang
Der fterkfte Steden te beghluoren,
Terwyl de Rom en Kerk en Huis,
't Gefchut de Wallen en de Muuren,
Zo jammerlyk vernield tot gruis;
En 's Vyands Benden, tuk op plondren,
Een Stad, veechtyd alom bezet,
Benauwen, in den grond van ondren
Met graven, en van boven met
Een onophoudlyk vuyt te braaken,
Opdat de Vex des te eerder in
Hun macht koome, en zy zich vermaakten,
Met haar te handlen naar hunn' zin.
II. Zie hier hoe de arme Stedelingen,
Geraakt in 's Vyands macht, hun lot
Betreuren, dair hunn' zuclren dringen
Door 't zwerk, tot voor den Troon van Godt!
Terwyl de Dwinglandy, gezeten
Met Juk, en Zwaard, en Leeuwenheid,
Hen dreigt, hoe by het vry Geweeten
In eerloozee banden fluit.
III. Doch wyl de Vrede ons weér verkwikte,
Door haare komst uit 'shemels zaal,
En 't all' in voorigee orde fchikre,
Vergeet men ligt een droef onthaal;
En zelf de lang gelededen kwelling
Scluyt kort, en ieder 's bedacht,
Om, door een gunstig herffelling,
Te bloeieën in zyn voor'ge kracht.
Maar kennende zyn overmogen,
Men fpoort de hooge Machten aan
Tot een goedgunstig mededogen,
Die, met Nooddruffigen begaan,
't Verzoek toelennen met behaagen;
Gebien, dair, na de Vredevreugd,
Die last worde algemeen gedeagen,
Terwyl de goedylyke Daeugd,
Barmhartigheid, dair zit te pronken,
Die, met de vruchtbare Oranjetak,
Door Godt aan Nederlandt gefchonken,
Steets huisvest onder 't Staaren dak.

IV. Men kan de blydfchap op het weezen
Der geenen, die den onderfland
Verzochten en verkegen, leezen;
Terwyl men aan de rechterhand
De Goedheid ziet, die, neêrgezeten,
Een Pelikaan heeft op den fchoot,
Die zich de boots heeft overgeven,
Om liever, in een' tyd van nood,
Haar Kroost met eigen bloed te vooeden,
Dan dat het fterve van gebrek.
V. Men ziet geleên verlies vergeoden,
Wanneer men op het groot behek
Zyne oogen flaat, alwaar, in orden,
De Giften, met een bly gezicht,
Gegeeven en Verzameld worden,
En elk voldoes zyn Christen plicht:
Terwyl twee fchoone Hemelgruuten,
De Liefde en Mildheid, die geheel
Der Nederlandren hart ontfullen,
De beide zyden van 't Tafreel
Verfieren, tot een gunstig teeken.
VI. Zie hier voor 't half d'omfangan fchat,
(Waar by zo duizdyk is geleeken
Hoe elk een groot genoeven had
Om droeve zielen te verkwikken)
Met vreudefpellen, en men ziet
Denzelfen tot zyn oogmerk fchikken;
Terwyl de Dankbaarheid zich niet
Ontloiden kan haar vreudef te toonen,
En met oprechte erkentnis
De milde Geevers te beloonen.
De Daeugd die fteets haar eigen is,
ó Loflyk voorbeeld, nooit volpreezen!
ó Mededeelzaam Nederland!
Gy weigert, zo als ook voordeeden,
Nooddruffigen geen onderfland!
Hoe zal het Volk, dat zyne Kerken,
Verwoest door 't oorlogs ongeval,
Herbouw ziet, uwe Liefde werken
Met roem verheiden door 't heetil!
My dunkt ik hoor een reeks van menfchen,
Die denk ik hwee kon te flate,
Uitroezemen hun gulle wenschen:
„ Dair noot uw Vryheid onderga!
„ Dair waare Godsdienft eenwig bloeie!
„ Dair Konften, Neering, Koopvaardy,
„ Herleeven! dair de Welvaart goeie!
„ Dair Land en Kerk gezegend zy!
„ Dair noot de VARE haar aanfchyn wende!
„ Maar dat gy, fmaakende haar vrucht,
„ Steets blyft een' toevlucht in elende,
„ Voor hem die in Vervolging zucht!

Afb. 17 Henrik van Elvervelt, *Ter gedagtenisse van [...] een collecte voor de Land en geloofsgeenoten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot herstelling van hunne schade in den oorlog gelededen, en herbouwing hunner kerken; gedaan op den 16 Juny des Jaars 1749* (Gerrit Bos en Cornelis Wilt 1749). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1910-3634. Prentmaker anoniem. Ets, gravure, boekdruk op papier.

Afb. 18 Medaillon 1, detail Afb. 17 Collecteprent Bergen op Zoom Collecteprent Bergen op Zoom

De collecte-uitschrijving en de collecteprent zijn gericht op de dankbaarheid jegens God en op het scheppen van een verplichting aan de slachtoffers vanwege de offers die ze hebben gebracht voor het vaderland. Ze bevatten echter geen humanitaire argumenten en wekken geen compassie op.⁴⁹ Compassie-opwekkende verhalen over het leed van de slachtoffers vinden we eigenlijk alleen bij in de veelgelezen ooggetuigenverslagen van het beleg. Een op het leed van de slachtoffers gebaseerde humanitaire compassie kan dus niet uitgesloten worden als geefmotief.

Ook de wekelijkse biddagspreken zullen hun uitwerking op de toehoorders niet gemist hebben. Tijdens de oorlog hadden de biddagspreken doorgaans het karakter van boetepreken waarin de oorlog en de veepest voorgesteld werden als een (verdiende) straf van God. Via boetedoening en vroomheid moesten de gelovigen God tot 'langmoedigheid' zien te bewegen. Na de Vrede van Aken riepen de predikanten hun toehoorders op hun

⁴⁹ De in dit proefschrift gehanteerde definitie luidt: argumenten zijn humanitair als deze een psychologische identificatie met lijdende vreemdelingen opwekken op basis van gedeelde menselijkheid en bedoeld zijn om een (solidariteits-)reactie te weeg te brengen omwille van dat lijden (en niet vanwege een gedeeld geloof of andere redenen).

dankbaarheid om te zetten in goede daden.⁵⁰ De doopsgezinde predikant Johannes Bremer vergeleek 'Jeruzalem en Sion' met de 'Staet en de kerk'. Zoals God Jeruzalem strafte en weer opbouwde, zo zou ook de Republiek weer welvarend worden mits men God voldoende dankbaarheid betuigde. Barmhartigheid met de oorlogsslachtoffers, de 'uitgeplonderde en berooide steden, dorpen en landeryen' en vooral met 'erbarmelyk Bergen op den Zoom' was een voor de hand liggende manier om die dankbaarheid te tonen.⁵¹

Sociale geefdruk en kritiek

De collecte werd vrijwel overal in het land op een en dezelfde dag (11 juni) uitgevoerd. De uitvoering verliep echter niet overal vlekkeloos want sommige kleine dorpen waren bij de uitschrijving overgeslagen. In De Lier in het Westland moest, ondanks de geringe verwachtingen van de opbrengst, op 7 juli alsnog worden gecollecteerd.⁵² Dit laat zien dat men het belangrijk vond dat landelijke collectes ook daadwerkelijk overal plaatsvonden, tot in de kleinste dorpen.⁵³ Door de vorm, huis-aan-huis, werd elke inwoner thuis geconfronteerd met een collectant, met uitzondering van Friesland waar, zoals gezegd, in de kerken werd gecollecteerd. De precieze aanpak verschilde van plaats tot plaats, maar uit het Amsterdamse voorbeeld kunnen we afleiden dat het met veel sociale druk gepaard ging. In het pamflet *Texten te Amsterdam gepredikt* kunnen we niet alleen de op de biddag gebruikte Bijbelteksten zien, maar kunnen we ook afleiden hoe de collecte plaatsvond. In elke wijk werd de collecte gedaan door een ouderling en twee diakenen met een deurwaarder, bode of koster als assistent. De opbrengsten werden, net als in 1731, bijgehouden per wijk.⁵⁴ Uit het dagboek van De Boer weten we dat de koster of deurwaarder vooruit werd gestuurd om de

⁵⁰ Bijv. Johannes Bremer, *Het verlorste Nederland opgewekt tot een' betaemelyke lof- en dank-betuiging aen den allerhoogsten God, voor den geschonken vrede [...]* *Uitgesproken den 11 van juny 1749* (Amsterdam: Jacob ter Beek 1749); Gosuinus van Kessel, *Neerlandts Gedenk-Dag ofte historische predicatie betreffende de honderdt-jaarige gedachtenisse van den Munsterschen Vreeden op den jaarlykschen dank- vast- en Beeden-dag, den 13 Maart 1748* (Den Haag: Frededrik Boucquet 1748).

⁵¹ Bremer verwees niet naar de eerste Christenen, vrgl. hst 5.

⁵² *NA Staten van Holland/ Gecommitteerde Raden, 3.01.05 Resoluties, inv.nr. 3099, 1749* 30 juni 1749. In 1751 werd ontdekt dat ook sommige polders in Staats-Vlaanderen waren overgeslagen, *Res. SG, 4 mei 1751, 264–265*.

⁵³ Dit gebeurde eerder ook, bijv. bij de waldenzencollecte van 1731 waarbij door een foute aanschrijving in Spaarnwoude aanvankelijk niet was gecollecteerd, zie hoofdstuk 3.

⁵⁴ *Texten, te Amsterdam gepredikt [...] op den 15. Juny, 1749 & Collecte, in de 30 wyken der stad Amsterdam [...] 16. Juny 1749 (Thyspf 14908)* (Amsterdam: Joris vander Woude 1749).

komst van de collecteurs bij elk huis ‘geene uitgezondert’ aan te kondigen. Het geld moest vervolgens gedeponereerd worden in ‘lange linnen zakken, waar aan 2 houte handvadsel waren’.⁵⁵ Bij de collecte van 1766 voor Hilversum zou in Amsterdam een vergelijkbare werkwijze gebruikt worden. Daarbij werden met wijknummers gemerkte zakken gebruikt om te controleren of elke wijk wel voldoende gaf.⁵⁶ Waarschijnlijk was dat in 1747 ook het geval en was het standaardprocedure. Van controle op de katholieke bijdrage was geen sprake.

Collectes waren in de vroegmoderne tijd zo’n alledaags verschijnsel dat ze zelden vermeld worden in dagboeken. We weten meestal dan ook niet wat gewone mensen er eigenlijk van vonden. Het dagboek van De Boer, dat volgens de titel op eigen ‘ooggetuigenisse’ was gebaseerd, laat ons bij uitzondering wel een glimp zien. Zo noteerde hij dat er ‘praterijen’ waren over de collecte en het uitbundige Haagse vreugdebetoon bij de viering van de Vrede van Aken (afb. 19):⁵⁷

Algemeenelijk wierd er gezegt: wat hadden de Hagenaars met zo een kostbaar vuurwerk van noden, het welke schatten gekost heeft en in de tijd van een uur en 4 minuten (volgens waarneming van hare koninklijke hoogheijt) in de lugt gevlogen is. Hadden ze het geld dat dit vuurwerk gekost heeft aangewent tot herbouwing van Bergen op Zoom etc en hen beholpen met een partije teertonnen, gelijk de stadt van Amsterdam gedaan heeft, dan behoefden wij daar niet toe te contribueeren.⁵⁸

Dit soort commentaar werd volgens De Boer op de Amsterdamse beurs veel gehoord want ‘wie heeft er meer bij den oorlog laten zitten [i.e. verloren] als de beurs van Amsterdam?’ Den Haag had beter een voorbeeld kunnen nemen aan Amsterdam waar men spaarzaam was geweest met de vreugdetekenen, vond De Boer.⁵⁹ De Amsterdamse koopman Jacob Bicker

⁵⁵ *KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 176.

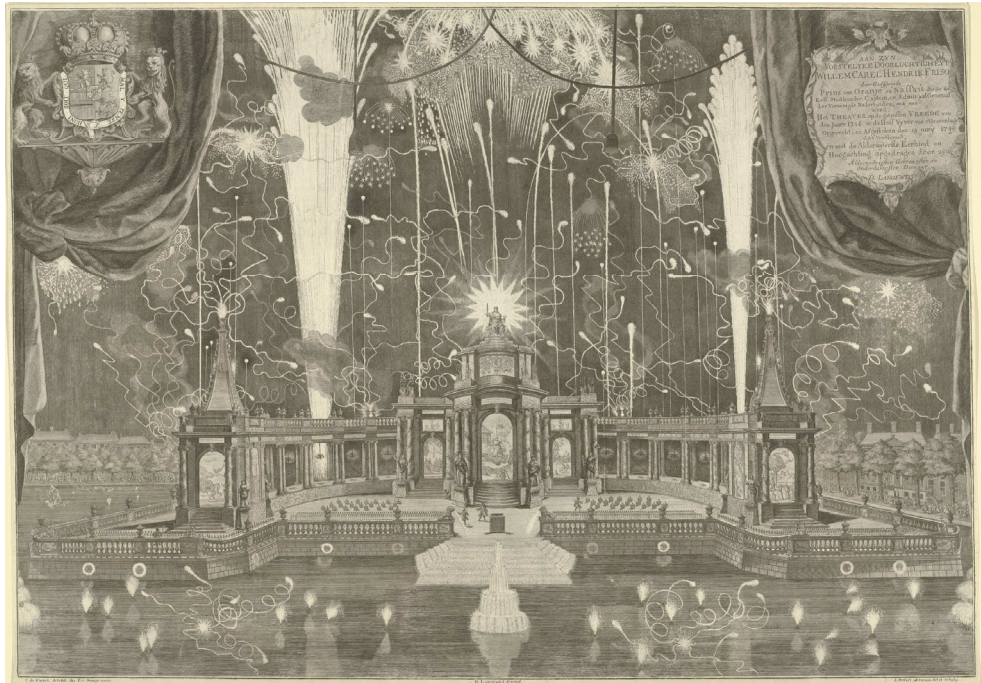
⁵⁶ *Ter gedagtenisse voor de burgeren en inwoonderen der stad Amsterdam en derzelver jurisdictie* (Dirk Schuuring 1766) 2. Over deze collecte: hoofdstuk 7.

⁵⁷ De Haagse viering is in detail beschreven in *Eur. Merc.*, 1749 dl. I, 285–293.

⁵⁸ Met hare koninklijke hoogheid wordt Anna van Hannover bedoeld, vrouw van Willem IV en dochter van de Engelse koning Georg II.

⁵⁹ *Notities 13 en 16 juni 1749, KB Hss. De Boer, Chronologische historie*, 175–176; Knuttel, ‘Uit het verleden’, 258–261.

Raije noteerde het vreugdebetoon en de collecte maar niet de geruchten.⁶⁰ Wellicht dat bij De Boer, die als wijnhandelaar actief was op de beurs, zijn eigen geldzorgen meespeelden in zijn kritiek.⁶¹

Afb. 19 Iven Besoet, *Vuurwerk te Den Haag voor de Vrede van Aken 13 juni 1749* (1749). Rijksmuseum RP-P-OB-85.622.

Ets en gravure op papier.

Hoewel men hier en daar vond dat gewone burgers vanwege de geldverkwisting van ‘Den Haag’ opdraiden voor de wederopbouw van Bergen, deden de Amsterdammers toch een flinke duit in de collectezak. Eigentijdse publicaties meldden dat in vijftien Hollandse steden, (de stad) Utrecht ‘met de voorsteden’, Den Bosch en Breda net iets onder de 200.000 gulden werd opgehaald. Meer dan de helft daarvan werd bijgedragen door Amsterdam (87.602

⁶⁰ Machiel Bosman, *De polsslag van de stad. De Amsterdamse stadskroniek van Jacob Bicker Raije (1732-1772)* (Amsterdam 2009) 125. Andere dagboeschrijvers vermeldden de collecte helemaal niet, bijv. RAA 0850 *Collectie Aanwinsten, inv.nr. 41, Bontius de Waal, Joachim, Oorspronck en opkomst der stede Alckmaar [...] tot MDCCCLX* (Alkmaar 1760); Lajb Fuks, ‘De Jiddische kroniek van Abraham Chaim Braatbard (1740-1752)’, *Jaarboek Amstelodamum* 48 (1956) 113–171.

⁶¹ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 345–355.

gulden), Den Haag (27.215) en Rotterdam (24.000).⁶² In de provincies Zeeland, Overijssel, Utrecht, Friesland en het landschap Drenthe werd tezamen nog ruim 50.000 gulden opgehaald, terwijl de bedragen voor Gelderland, Groningen en de Generaliteit vooralsnog ontbreken of incompleet zijn (Tabel 11).⁶³ De totale opbrengst lag dus boven de 2,5 ton. Aan de hand van de uitgaven voor de wederopbouw zullen we zien dat het eindbedrag waarschijnlijk de drie ton overschreed – en dus veel hoger was dan tot dusver werd aangenomen.⁶⁴ De hoge opbrengst lijkt een indicatie van de betrokkenheid van de donateurs en de effectiviteit van de argumenten.

De wederopbouw

Na een klacht van de Bergense huiseigenaren in december 1749 dat een tijdelijke belastingvermindering niet voldoende geld vrijmaakte voor de herbouw van hun huizen of zelfs maar het schoon maken van hun grond, besloot de Raad van State een financieringsplan te laten opstellen.⁶⁵ Nadat het eerste plan te duur werd bevonden, kreeg Jacques le Jeune, plaatsvervangende ontvanger van de verpondingen uit Bergen op Zoom, opdracht een nieuw plan op te stellen ‘tot soulaas van de Eigenaaren der geheel geruineerde huizen binnen de Stad Bergen op Zoom’.⁶⁶ Le Jeune stelde in overleg met de Raad en de magistraat van Bergen een driejarenplan op voor de wederopbouw onder leiding van een commissie. Deze zou bestaan uit een vertegenwoordiger namens het ‘gemene land’ die ook de administratie zou voeren (Le Jeune), een lid van de magistraat van Bergen en tenslotte een (gereformeerde) afgevaardigde namens de huiseigenaren. De drie commissarissen moesten een eed van trouw

⁶² *Order in welke de Omgange geschiet zyn op den 16 Juny, 1749 aan alle de Huyzen binnen Amsterdam, benevens de somme die in elk Wyk zyn gecollecteert (Kn 18239)* (Amsterdam: J. Stanhoffius 1749); *Texten Asd (Thyspf 14908)*.

⁶³ *Res. SG*, 22 nov, 7 aug, 13 okt 1749 en 8 jan 1750; *NJ*, 1749 dl. 3–2, 772; opbrengst 18 steden: *Texten Asd (Thyspf 14908)*. Bijdrage Baronie van Breda was 5.075 gulden, waarvan het stadsbestuur van Breda 300 gulden doneerde uit de stadskas, Anieta van Geertruy, ‘De Baronie in beroering; oorlogswoelingen in stad en land van Breda tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog II (vanaf mei 1747)’, *Jaarboek de Oranjeboom* 39 (1986) 136–187, aldaar 175 en noot 112.

⁶⁴ Bijv. De Mooij, *Geloof*, 49.

⁶⁵ *Res. SG*, 2 dec. 1649.

⁶⁶ *Ibid.*, 3 (plan Le Jeune) en 29 juni 1750. Het plan ook in: Scheltus, *GPB* 7, 790–799. De Raad van State had eerder het plan afgekeurd van ontvanger der verpondingen Bergsma als ‘zeer bezwaarende voor het Land’ en ‘difficil in zyne executie’.

aan de Raad van State afleggen en hun uitgaven jaarlijks verantwoorden.⁶⁷ Na drie jaar zou de commissie ontbonden worden, zo nodig zou alleen de administrateur in functie blijven. De Generaliteit hield de regie over het collectegeld en de wederopbouw dus in eigen hand.

In het plan werd een aantal regels voor de wederopbouw uitgevaardigd of herbevestigd: huiseigenaren moesten hun erven per september 1750 schoongemaakt hebben op straffe van verkoop ter voldoening van de achterstallige verponding, huizen mochten niet te dicht bij de wallen herbouwd worden vanwege de defensie, om efficiencyredenen moest de herbouw bloksgewijs plaatsvinden en de gilden moesten vreemde arbeiders accepteren. Het fonds was bestemd voor het herstel van huizen en de betaling van de commissieleden (de magistraat uitgezonderd).

Voor de wederopbouw werd 300.000 gulden uitgetrokken. Iets minder dan de helft daarvan kwam uit de collecte, de rest kwam uit belastingmaatregelen (25.000 gulden) en een door de stad af te sluiten lening van 150.000 gulden tegen maximaal drie procent rente (Tabel 10). Het afsluiten van de lening was vrijgesteld van belastingen.⁶⁸ Waarschijnlijk stond de Unie garant voor de lening, want de stad had vlak na het Franse vertrek nog tegen vier procent rente moeten lenen in plaats van de gangbare drie procent.⁶⁹ De belangrijkste belastingmaatregel was een nieuwe zesjarige vrijstelling (1750-1755) van de verponding voor de onbeschadigde huizen en voor de lichtbeschadigde die op 15 januari een driejarige vrijstelling hadden verkregen (per 1 mei 1747) en vanaf 1750 weer belasting zouden moeten betalen.⁷⁰ Daarnaast werd de verkoop van huis of grond vrijgesteld van de veertigste penning en de kosten van 'transport' (i.e. op de verkoop van huizen) werden beperkt tot een derde.

⁶⁷ Ambtseden waren ingevoerd bij de afschaffing van het verpachten van ambten na het Pachtersoproer van 1747. Pieter Wagenaar, 'Achtttiende-eeuwse overheidsfinanciën. Kleine veranderingen met grote gevolgen', in: H. Boels ed., *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 119–135, aldaar 132.

⁶⁸ De lening was 'vry van alle belasting, en specialyk van den veertigsten penning voor zoveel die ter zaake van de verbanden [...] zoude kunnen in consideratie komen'. *Res. SG*, 10 dec 1750, 828–829.

⁶⁹ De Mooij, *Geloof*, 47. Het Hilversumse hulpverzoek uit 1766 (Tabel 14.4) bevestigt deze overheidsgarantie.

⁷⁰ '[N]och [uit de] verpondingen, welke van de noch staande huizen en dewelke maar drie jaaren vrydom zyn geacordeert, geheeven kunnen worden tot en met den jaare 1755 inclus, het welke zal bedraagen *salvo justo* [naar schatting] een somme van' 25.000 gulden, Scheltus, *GPB* 7, 794. Voor de vrijstelling van januari, zie bij noot 21.

Tabel 10. Fondsen voor de wederopbouw van huizen en landerijen, in guldens

	<i>Plan Le Jeune</i>		<i>Plan okt 1750</i>
	Bergen op Zoom	Buiten-poorterij	West- en Zuid-kwartier
Subsidie uit collecte	125.000	6.000	--
Subsidie uit verponding	25.000	9.050	15.957
Lening (tegen 3% rente)	150.000	10.000	17.000
Totaal:	300.000	25.050	32.957

Bron: Res SG, 3 juni (Plan Le Jeune) en 22 okt 1750 (West- en Zuidkwartier)

De eerste twee maatregelen waren giften, maar de lening inclusief de rente (samen 167.000 gulden) moest in 25 jaar door de huiseigenaren worden afgelost, die daartoe jaarlijks drie procent betaalden over hun ontvangen uitkering.⁷¹ Bovendien stonden zij met hun huis, goederen en persoon garant voor de afbetaling. Daarbij werd bepaald dat 'dit verband op het huis' zou gaan boven alle andere hypotheekverstrekkers. Schulden aan geldschieters voor de herbouw gingen dus boven die aan eerdere hypotheekverstrekkers. Het fonds zou in drie termijnen worden uitgekeerd, afhankelijk van de fase van herbouw en na inspectie door de commissie.⁷² De uitkeringen begonnen in 1752. Al met al dekde het fonds voor Bergen dus circa 40 procent van de in 1749 door de magistraat opgegeven schade aan huizen (Tabel 9). Het fonds was ongetwijfeld niet voldoende om alle schade te dekken, zelfs als de Bergense schatting aan de hoge kant was.

Voor de Buitenpoorteriej, die naar aanleiding van het plan voor Bergen ook meer hulp vroeg, werd een apart fonds gevormd - eveneens uit verpondingsgelden, collectiegelden en een lening – van ruim 25.000 gulden, circa 30 procent van de geleden schade. Dit fonds, dat werd beheerd door twee lokale afgevaardigden onder toezicht van Le Jeune, was bedoeld voor de restauratie van gebouwen en het weer in cultuur brengen van landerijen.⁷³ In 1750

⁷¹ Res. SG, 3 juni 1750. Voor de financiële details over de opbouw van het fonds, de uitkering aan gedupeerden en de aflossing, zie bij de resolutie ingevoegde 'Extract nader project tot soulaas van de eigenaaren [...]'. Het fonds werd, met 100.000 gulden per jaar, in drie jaar opgebouwd (1751-1753). De lening bedroeg 167.000 gulden; er moest namelijk extra geleend worden omdat de verponding over de jaren 1750 en 1751 maar 8.000 gulden bedroeg en bovendien na-ijlde (de verponding van 1750 kwam pas in 1752 beschikbaar). De lening werd in drie termijnen, tussen 1751 en 1753, opgenomen tegen 3% rente.

⁷² Bij oplevering van de eerste verdieping, als het dak erop zat en als het huis bewoonbaar was. Elk stadium werd gecontroleerd door de commissie.

⁷³ Res. SG, 10 juni, 18 sept 1750, 626–628. De lening bedroeg 10.000 gulden tegen 3-3,5% rente en moest vanaf 1754 met 1000 gulden per jaar afgelost worden.

werd alsnog een derde hulpfonds opgericht voor het West- en Zuidkwartier (Tabel 10).⁷⁴ Voor het Oostkwartier, dat niet bezet was geweest, werd niets extra's gedaan.⁷⁵

Besteding van het collectegeld

De collecte had, zoals gezegd, meer dan 250.000 gulden opgebracht. Daarvan ging 131.000 gulden naar de herstellfondsen voor particuliere huizen en hoeven in Bergen en de Buitenpoortერი. Herbouw van kerken was volgens de uitschrijving eveneens een belangrijk doel van de collecte. De magistraat van Bergen wilde de Sint-Geertrudiskerk in de oorspronkelijke grootse staat herstellen; de Raad wenste echter een sobere kerk 'zonder opschik en overtollig cieraad' en in verhouding met de actuele omvang van de gereformeerde gemeente.⁷⁶ In zijn inwijdingspreek op 15 oktober 1752 vergeleek predikant Janssen, die we hiervoor al tegenkwamen, het herstel van de kerk met de herbouw van de tempel van Jeruzalem en de vlucht van de Bergense protestanten met de Babylonische ballingschap. Hij preees de inzet van de Staten-Generaal, de Raad van State, de prins van Oranje en de gulle 'medevaderlanders', maar kon niet nalaten op te merken dat 'de joden van den nieuwen tempel zeiden: "die dit Huis in zyn eerste heerlykheid gezien heeft, en ziet hoedanig het nu is, dat het zyn [zal] als niet[s] in zyne oogen."' Dat gold volgens Janssen ook voor 'ons tegenwoordig godshuis [...] in vergelykinge van het gene, dat het geweest is. Des niettegenstaande is het bequaam om den godsdienst in te kunnen verrichten'.⁷⁷ De kerk kon er mee door, maar helemaal tevreden was hij dus niet. De aanbestedingen, die op 30 mei 1750 plaatsvonden, zijn een indicatie van de herstelkosten. Voor de kerk en de toren van Bergen kwamen die op circa 50.000 gulden en voor de kerk van Sas van Gent op 40.000 gulden aldus het periodiek *Nederlandsche Jaerboeken*, dat verwachtte dat de totale kosten voor de

⁷⁴ Het fonds voor het West- en Zuidkwartier werd opgebouwd uit remissie van verponding (75% over 1749 en 25% over 1750-1752) en een lening van 17.000 gulden ten laste van de eigenaren. Voorwaarde: herbouw binnen 2 jaar en aflossen van de lening binnen 9 jaar. De drossaard en de regenten dienden een financiële verantwoording van de uitgaven in te leveren. Ibid., 5 dec 1749 (verzoek), 22 okt 1750 (besluit).

⁷⁵ Ibid., 18 jan 1749, 40-42; *NA Verbaal BoZ*, 15.

⁷⁶ De omvang van de gereformeerde gemeente was sinds de zeventiende eeuw aanzienlijk afgenomen. Bij de herbouw werd uiteindelijk uitgegaan van 1400 lidmaten, De Mooij, *Geloof*, 48 (citaat), 236.

⁷⁷ Leerrede in Janssen, *De kerk (Kn 18409)*. Esra 6 over de inwijding van de tweede tempel van Jeruzalem was een gebruikelijk thema bij kerkinwijdingen, Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997) 223.

Sint-Geertrudiskerk wel op het dubbele zouden uitkomen.⁷⁸ Zelfs dan zouden de kosten nog niet de helft van de door de magistraat opgegeven schade bedragen. Het uiteindelijk uit de collecte uitgekeerde bedrag is niet bekend, maar moet dus minimaal 90.000 gulden, maar waarschijnlijk veel meer, bedragen hebben (Tabel 11).

Ook Middelburg kreeg een vergoeding van 32.000 gulden voor de opvang van circa 80 kinderen uit het armen- en weeshuis van Bergen op Zoom. De Staten-Generaal stelden als voorwaarde dat dit pas betaald werd na overbrenging van het Zeeuwse collectegeld naar Den Haag. Uitbetaling gebeurde in november 1751 nadat Zeeland instemde met de overdracht van het collectegeld naar de Unie.⁷⁹ Omdat het weeshuis in Bergen was geplunderd en de huizen waaruit het (huur)inkomsten kreeg in puin lagen, was aanvankelijk geprobeerd de kinderen door andere gewesten te laten opnemen. Toen dat mislukte kreeg het weeshuis 36.000 gulden uit de collecte, waarvan 6.000 voor de eerste opvang en 30.000 gulden om te beleggen en 'uit de rente het [verloren] inkomen te vinden' voor het toekomstige onderhoud van de kinderen.⁸⁰

Het collectegeld ging echter ook naar andere bestemmingen dan alleen Bergen op Zoom en Sas van Gent waarvan in de collecte-uitschrijving sprake was. Ook andere steden vroegen subsidie voor hun verwoeste kerken of in verband met schulden opgelopen door de bezetting.⁸¹ Lillo verzocht eveneens om vergoeding van de opvang van weeskinderen door Tholen en Vlissingen.⁸² Het ging in al die gevallen overigens wel over steden of dorpen in Staats-Brabant of Staats-Vlaanderen. Daarmee bleef de overheid dicht bij de in de uitschrijving gestelde collectedoelen. In elk geval was de besteding in lijn met de publieke opvatting over de collecte. Zo meende de eerdergenoemde Bicker Raije dat de collecte bedoeld was voor verwoeste kerken en huizen in de meest door de oorlog getroffen plaatsen zoals Bergen op Zoom en de vestingstad Steenberg.⁸³ De laatste werd in de uitschrijving

⁷⁸ *NJ*, 1750 dl. 4–2, 771. Dezelfde bedragen bij: *Eur. Merc.*, 1750 dl. I, 286.

⁷⁹ 5347:4:4 pond Vlaams, *Ibid.*, 19 nov 1751, 706–708. Zie ook bij noot 96.

⁸⁰ *Res. SG*, 22 dec 1749; Scheltus, *GPB* 7, 19 mrt 1750; Ben Deater, 'De evacuatie van de Bergse wezen in 1747', *De Waterschans* 27 (1997) 139–142.

⁸¹ Verzoeken uit Staats-Vlaanderen: Philippine (een verdedigingsfort bij Sas van Gent) en Sint Jansteen (bij Hulst), *Res. SG*, 27 jun 1749, 28 jan 1750. Verzoek magistraat van Axel van 40-50.000 gulden in verband met leningen opgenomen ten behoeve van de Franse bezetters, *Ibid.*, 11 dec 1750. Ook Oudenbosch (in het Oostkwartier) vroeg om 1600 gulden voor reparatie van de kerk, *Ibid.*, 21 dec 1750, 855–856.

⁸² *Ibid.*, 27 jan 1751. In de resoluties (van 1751-1753) heb ik hierover geen besluit aangetroffen.

⁸³ Dagboeknotitie 16 juni 1749, Bosman, *Polsslag*, 125. Zie ook bij noot 39.

niet genoemd. We zullen hierna zien dat ook de Staten van Zeeland meenden dat de collecte-opbrengst voor het herstel van alle vestingsteden was bedoeld en we zagen hiervoor al dat couranten ook Staats-Vlaanderen als doel zagen.

Tabel 11. Collecte Bergen op Zoom, opbrengsten en uitgaven, in guldens

Collecte-opbrengst		Uitgaven uit collecte	
Holland ⁸⁴	183.716	Bergen (fin plan voor herstel huizen)	125.000
Utrecht	16.569	Buitenpoorterij (fonds herstel huizen)	6.000
Drenthe	3.014	Geertrudiskerk Bergen (aanbesteding)	50.000
Overijssel	10.464	Kerken Sas (aanbesteding)	40.000
Zeeland ⁸⁵	25.900	Kerken Lillo en Liefkenshoek (raming SvZ)	17.400
Friesland	11.707	Middelburg tbv wezen BoZ (opgave SvZ)	32.000
Gelderland	?	Weeshuis Bergen	36.000
Groningen ⁸⁶	?	Opvang wezen Lillo	?
Generaliteit	> 8.075		
Totaal:	261.445	Totaal:	306.400

Bronnen collecteopbrengst: Order Omgange 16 juny 1749 (Kn 18239); Texten (Thyspf 14908), Res SG, 7 aug, 13 okt, 22 nov 1749 en 8 jan 1750; NJ, dl. 3-2, juli 1749, 772; Anieta van Geertruy, 'De Baronie in beroering', aldaar 175 en noot 112.

Bronnen uitgaven: zie tekst.

Er ging geen collectegeld naar de herbouw van katholieke kerken. Wel werd het katholieken toegestaan hun kerken op eigen kosten te herbouwen, maar de katholieke kerkenraad van Bergen klaagde in 1759 dat hun kerk na het beleg niet was hersteld vanwege 'desselfs onvermogen'.⁸⁷ Katholieken kregen wel andere concessies. Bijvoorbeeld de katholieken in Hulst die door de Franse bezetting financieel aan de grond zaten en vrouwen en kinderen moesten onderhouden wiens mannen en vaders tijdens het beleg waren gesneuveld of gevangengenomen, terwijl 'haare beste [i.e. rijkste] gemeentenaren' waren vertrokken.⁸⁸ Zij vroegen daarom ontheffing van de 'redemptiepaght van den stuyver', een

⁸⁴ Holland op basis van *Texten Asd (Thyspf 14908)*. Volgens de opgave van ontvanger-generaal Govert van Slingelandt van 1 september bedroeg de Hollandse opbrengst 174.183 gulden plus, niet in een bedrag uitgedrukte, gouden species. *NA GR 3.01.05 inv.nr. 3099, 7 okt 1749*.

⁸⁵ 4357 pond Vlaams, omrekenfactor (voor Zeeland) naar gulden 1:6, 'Digitaal Wetenschapshistorisch Centrum. Geld en munten' <<http://www.dwc.knaw.nl/biografie/christiaan-huygensweb/eenheden/geld-en-munten/>>.

⁸⁶ In de stad Groningen werd 3340 gulden opgehaald, aldus *SAVPR 501 Collectie Kluit, inv.nr. 1-11, Jan Kluit, Historische jaerboeken der stad Briel* deel 1, stuk 1, 523. Met dank voor het mogen gebruiken van de ongepubliceerde transcriptie van A.A. van der Houwen en W.J. Paulussen-Nugteren.

⁸⁷ *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 7853 Requesten jun-jul 1759*.

⁸⁸ Het is onduidelijk wat hier precies bedoeld wordt: de wezen en weduwen van gesneuvelde katholieken of die van alle gesneuvelde inwoners. De laatste interpretatie is het meest waarschijnlijk omdat Hulst in deze periode een gemeenschappelijke armenzorg voor alle gezindten had, *GAH 003 Parochie van de H. Willibrordus te Hulst* inv.nr. 6.1 Kort historische overzicht van de armenzorg.

vorm van recognitie oorspronkelijk geheven als poortbelasting voor katholieken die buiten de stad ter mis gingen, van totaal 69 pond Vlaams per jaar. Dat kregen ze niet, maar wel kwijtschelding van de restschuld over 1747 en 1748 en reductie met een derde over de daaropvolgende tien jaar.⁸⁹

Ondanks het forse bedrag dat beschikbaar was voor het herstel van Bergen verliep de wederopbouw bijzonder moeizaam. Het fonds kwam pas in 1751 tot stand en een jaar later, drie jaar na de collecte, konden pas de eerste subsidies worden uitgekeerd aan eigenaren.⁹⁰ Duidelijk is dat de financiering traag was en tekortschoot.⁹¹ De herstelwerkzaamheden liepen waarschijnlijk door tot in de jaren 1770.⁹² Wie niet in staat was zijn huis tijdig op te bouwen of te verkopen raakte zijn huis en grond kwijt, terwijl degenen die daarin wel slaagden langdurig met zware aflossingen werden belast. Het financieringsplan van Le Jeune was alleen bestemd voor de ergst getroffen huiseigenaren. De collecteopbrengsten werden voor circa vijftig procent gebruikt voor het herstel van huizen in Bergen en de Buitenpoortერი, de rest ging naar stedelijke instellingen (kerkgebouwen, het Bergense weeshuis), en naar andere vestingsteden in de Generaliteitslanden.

Samenwerking of gewestelijk particularisme?

De Staten-Generaal eisten dat de collectegelden onder de hoede kwamen van de ontvanger-generaal van de Unie.⁹³ Zoals de vorige hoofdstukken lieten zien was dit sinds de jaren 1680 bij landelijke collectes gebruikelijk totdat dit in 1731 een breekpunt werd. In 1749 leverde dit geen problemen in de besluitvorming maar wel bij de praktische uitvoering. De Zeeuwse Staten wilden het collectegeld niet afstaan omdat ze daarmee eerst de kosten wilden betalen van het herstel van de kerken van Lillo en Liefkenshoek.⁹⁴ Het gewest claimde namelijk de zeggenschap over het herstel van deze kerken en eiste bovendien dat dit uit de collecte zou worden betaald. De Staten-Generaal reageerden op deze 'irregulariteit' geïrriteerd dat het

⁸⁹ Res. SG, 20 aug 1749, 578–579; 14 mrt 1750, 170.

⁹⁰ Ibid., 10 dec, 28 dec 1750.

⁹¹ Resumerend, de schadevergoeding voor huiseigenaren in Bergen bedroeg circa 40% van de geraamde kosten, in de Buitenpoortერი 30%, in het West- en Zuidkwartier 25% en voor de kerk van Bergen 50%. Voor details over reductie van de verponding per huis: Meijer, 'Duizend(en) bommen'.

⁹² De Mooij, *Geloof*, 50.

⁹³ Instructies voor overbrengen geld naar de Unie: *NHA 3701 Ambachtsbestuur Velsen 1415-1813, inv.nr. 556*.

⁹⁴ Lillo en Liefkenshoek waren versterkte vestingen aan de Schelde die door de Fransen in 1747 eveneens belegerd, ingenomen en zwaar beschadigd werden.

beter was geweest als dat bij de behandeling van de collecte was aangekaart en niet pas zes maanden na dato. Desondanks gingen ze akkoord met de betaling uit de collecte evenals met de Zeeuwse eis om zelf toezicht op de herbouw te houden, op voorwaarde dat de Zeeuwen het collectegeld meteen zouden afdragen aan de Unie. Dat de Generaliteit op haar strepen stond wat het beheer van de opbrengst betrof, was naar eigen zeggen om precedentwerking met kwalijke gevolgen voor toekomstige collectes te voorkomen.⁹⁵ Pas een jaar na de toezegging, in oktober 1751, verklaarden de Zeeuwen zich bereid het collectegeld aan de Unie over te dragen, op voorwaarde dat ook onvoorziene uitgaven nog zouden worden betaald.⁹⁶ Kritiek op de Zeeuwse aanpak van de herstelwerkzaamheden leidde tot verder uitstel en op 8 mei 1752 besloten de Staten-Generaal een einde te maken aan 'deese verdrietige saack' zonder dat daaruit consequenties voor de toekomst getrokken mochten worden.⁹⁷

We zouden het Zeeuwse gedrag kunnen afdoen als kenmerkend voor het vroegmoderne particularisme in de Republiek of als gebrek aan solidariteit met de slachtoffers in Staats-Brabant. Maar klopt dat wel? De bestuurlijke situatie in Staats-Vlaanderen was afwijkend van de overige Generaliteitslanden omdat een deel van Staats-Vlaanderen sinds 1588 onder Zeeuws bestuur viel. In de 'acte van committimus' werd het bestuur over het gebied 'gecommitteerd' aan de Zeeuwse Gecommitteerde Raden. Formeel bleef het gebied onder gezag van de Staten-Generaal en voerden de Zeeuwse Raden het beheer uit namens van de Unie, dus zonder tussenkomst van de Zeeuwse Staten onder wie de Raden feitelijk vielen. Deze onduidelijke constructie leidde regelmatig tot bevoegdheidsconflicten tussen de Unie en de Zeeuwse Staten.⁹⁸ De Zeeuwse eisen kwamen voort uit hun opvattingen over de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het *committimus* en de gedachte dat de collecte bedoeld was voor kerken in *alle* vestingsteden in de Generaliteitslanden. Het Zeeuwse standpunt was niet onredelijk want ook het *committimus* was onderdeel van de Generaliteit. De Staten-Generaal gingen dan ook vlot akkoord met de Zeeuwse eisen, maar ze hielden wel vast aan de regie over het collectegeld om precedentwerking te voorkomen - wat past in de

⁹⁵ Res. SG, 2 okt 1749, 684–685; 10 en 19 maart 1750, 160, 181–183.

⁹⁶ Ibid., 1 en 19 nov 1751. In het antwoord van de Staten-Generaal werd opgemerkt dat ze niet meer gedacht hadden ooit nog een antwoord te krijgen op hun missive van 19 maart 1750!

⁹⁷ Eind 1752 was het resterende collectegeld nog altijd niet aan de Unie overgedragen, Ibid., 8 mei, 19 nov, 29 dec 1752. Alle andere provincies brachten hun collectegeld tussen oktober 1749 en maart 1750 bij de ontvanger-generaal.

⁹⁸ Daarnaast vielen ook de steden Axel, Terneuzen en Biervliet onder het Zeeuwse *committimus*.

centralisatietendens die ik in ook bij de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten constateerde. Het conflict kwam dus veeleer voort uit de, reeds bestaande, bestuurlijke competentiegeschillen tussen de Unie en Zeeland als gevolg van onduidelijke afspraken in de acte van committimus, dan uit gewestelijk particularisme.⁹⁹ De overdracht van het collectegeld gebruikten de Zeeuwen louter als drukmiddel. Het feit dat de Zeeuwse Staten bij generale collectes vanaf de jaren 1680 geen probleem hadden met de overdracht van collectegelden en dat de Staten-Generaal de Zeeuwse reactie van 1749 als een irregulariteit zagen, staaft dit.¹⁰⁰

Conclusie

De Staten-Generaal hadden in feite een dubbelfunctie. Enerzijds waren ze verantwoordelijk voor de defensie. Daaronder viel wel het herstel van de vestingen maar niet het herstel van de vestigingssteden terwijl die, zoals bleek, wel cruciaal waren voor het functioneren van de vesting. Anderzijds waren de Staten bestuurlijk verantwoordelijk voor de Generaliteit en was economisch herstel belangrijk voor hun toekomstige inkomsten. In de historiografie over rampen komt de overheid tevoorschijn als passief en afwachtend.¹⁰¹ De hulpverlening na het rampjaar 1747 laat daarentegen een heel ander beeld zien, namelijk van een actieve overheid die de hulpactie initieerde en coördineerde. Omdat de Generaliteit in feite een gedeelde verantwoordelijkheid (en zorg) was van alle gewesten en de herstelkosten niet betaald konden worden uit de 'ordinaris' inkomsten van de Unie, kwam het, na de protestbrief van Bergen op Zoom, tot een landelijke hulpactie.

Direct na het vertrek van de Fransen namen de Staten-Generaal zelf het initiatief voor hulp aan de Generaliteit, zoals de petitie van drie miljoen en het eerste noodplan lieten zien. Zelfs de stadhouder kwam op 11 april 1750 in eigen persoon de voortgang van de wederopbouw inspecteren. Daarbij toonde hij niet alleen belangstelling voor de

⁹⁹ *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede deel vervattende eene beschrijving der Generaliteits Landen [...]* (Isaak Tirion 1740) 527–535; K. Heeringa, 'Het aandeel van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen', *Nederlands Archiefblad* 23 (1914) 45–60; *Geschiedenis van het Committimus, ZA 505 Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer B', 8. Rentmeester der domeinen en geestelijke goederen over het Committimus, 1585-1794, Inleiding.*

¹⁰⁰ Zie Deel I.

¹⁰¹ Zie Inleiding.

vestingwerken waarvoor hij als kapitein-generaal verantwoordelijk was, maar ook voor de herbouw van de stad zelf. Willem ging te voet door de ruïnes en toonde zich daarbij 'zeer aangedaan' volgens het bericht in de *Europische Mercurius*, dat verder meldde dat de vele tot tranen geroerde inwoners zich verguld toonden dat zijne hoogheid 'hare puinen quam aanschouwe!¹⁰² Anders dan veelal wordt gedacht was dus niet koning Lodewijk Bonaparte in 1806 de eerste vorst die in eigen persoon slachtoffers van een rampgebied bezocht, maar Willem IV in 1750.¹⁰³ De stadhouder bemoeide zich, anders dan de koning, echter niet met de hulpverlening. Hij was immers geen staatshoofd maar legerleider en de hulpverlening aan burgers viel niet onder zijn bevoegdheid.

Wat beoogde de overheid eigenlijk met de hulp? Werden alle slachtoffers geholpen? We zagen dat alle plannen erop gericht waren de slachtoffers 'ten nutte van het land' weer op de been te helpen. Duidelijk is dat de plannen tot doel hadden de huiseigenaren in staat te stellen hun huizen weer op te bouwen. Zolang het niet om religieuze gebouwen ging maakte de overheid geen onderscheid naar de religie. De hulp, en het collectegeld, kwam dus uiteindelijk terecht bij de bezittende middenklasse (ongeacht hun religie). Naar de armenzorg in de getroffen steden ging geen extra ondersteuning, die bleef een lokale verantwoordelijkheid. Tegelijkertijd was het waarschijnlijk dat met het herstel van de middenklasse de economie weer op gang zou komen en dat ook de armen daarvan zouden profiteren. Ook al mocht er geen overheidsgeld naar stedelijke instellingen, de overheid was wel bereid om er private financiering (collectegeld) voor te gebruiken, zoals voor het Bergense weeshuis en de publieke kerken.

Gezien vanuit het perspectief van de slachtoffers waren er drie argumenten waarom de stad hulp verdiende: de omvang van de schade die bovendien was opgelopen in het landsbelang, de jarenlange trouw van de stad aan de Unie en de (financiële en defensieve) belangen van de wederopbouw voor het vaderland. In feite sprak de stad de Staten-Generaal aan op hun bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de Republiek en Staats-Brabant. Hoewel het rekest kort refereerde aan de 'barbaerse en onmenselijke' mishandelingen die men had doorstaan en daarmee dus een beroep deed op de compassie van de Staten-Generaal,

¹⁰² *Eur. Merc.*, 1750 dl. II, 252–253.

¹⁰³ Landheer, 'Nederlands eerste nationale collecte'.

gebruikten de stadsbestuurders geen expliciete humanitaire argumenten. Het is duidelijk dat de Staten-Generaal zich door deze argumenten lieten overtuigen. Slachtoffers waren in de Republiek niet zonder invloed.

Alle publicaties rond de viering van de vrede en de collecte (de uitschrijving, het gedicht van Elvervelt, de collecteprent en de couranten) herinnerden de lezers eraan dat de slachtoffers landgenoten waren. Daarmee creëerden zij een nationale ‘imagined community’. Dit werd nog versterkt door de slachtoffers voor te stellen als uitermate steunwaardig. Zij hadden zich immers in het belang van het vaderland opgeofferd en verdienden nu de solidariteit van alle Nederlanders. Deze oproep werd verder ondersteund door een beroep op de *algemene* christenplicht tot barmhartigheid en op het eigenbelang van de gevers daarbij. Het appèl op de Nederlandse aard en reputatie op het gebied van liefdadigheid fungeerde als een psychologisch argument dat weigering moeilijker maakte. Economische argumenten kwamen in de uitschrijving en de collecteprent niet voor. De Staten volstonden in de uitschrijving met de hoop dat de ‘ingezetenen’ de van de vrede ‘gewenschte vrugten genieten moge’. Ook vinden we geen humanitaire argumenten terug in direct aan de collecte gelieerde teksten.

De argumenten waarmee potentiële gevers in overheidspublicaties, de collecteprent en de biddagspreken werden geconfronteerd, vertoonden een grote overlap. Het beeld dat van de slachtoffers werd geschapen, had een grote overeenkomst met de beeldvorming over de buitenlandse slachtoffers van geloofsvervolging uit de vorige hoofdstukken: hun nood was niet verwijtbaar en te groot om zelf op te lossen. We zagen bij de waldenzencollectes in de achttiende eeuw dat de gevers zich goede vaderlanders moesten betonen door ruimhartig te geven. In 1749 werd juist benadrukt dat de slachtoffers goede vaderlanders waren:

De vele noodlydende menschen (zonder onderscheid van religie aan te merken), die op de einden van ons land wonende, den eersten en hevigsten aanstoot hebben geleeden van den al verwoestenden oorlog! Welke alle 's Lands medeburgers moeten gerekend worden te zyn.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Casparus Henricus van Heimenberg, *Vreede en boetbazuin, geblaazen op den dank en biddag, over den vreede te Aken [...]* In twee kerkredenen voorgedraagen [...] (Haarlem: Jan Bosch 1749) 127.

Ook al waren de slachtoffers in het zuiden van de Republiek katholiek, ze waren, zelfs voor de gereformeerde predikant Van Heimenberg, op de eerste plaats landgenoten in nood.